

ЕВОЛЮЦІЯ ЖІНОЧИХ ТКАЦЬКИХ ТА КИЛИМАРСЬКИХ ПРОМИСЛІВ У КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Стаття присвячена дослідженню історії становлення й розвитку жіночих ткацьких і килимарських промислів в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Констатується, що в цей період українські народні майстрині, які займалися виробництвом художніх тканин і килимів, ставили перед собою основною метою збереження української національної ідентичності, традиційної народної культури і мови, популяризацію української історії, передачу наступним поколінням українських народних виробничих традицій. Своєю працею народні майстрині-ткачихи та килимарки переконливо доводили, що українська нація має багатовікову культурну спадщину, самобутню традицію виробництва різних видів тканин та килимів, яка була сформована на основі професійного мистецтва світового значення.

Ключові слова: Україна, українська національна ідентичність, етнокультурна трансформація, жіночі промисли та ремесла, ткацтво, килимарство, народна виробнича культура.

Статья посвящена исследованию истории становления и развития женских ткацких и ковродельческих промыслов в Украине во второй половине XIX - начале XX в. Констатируется, что в этот период украинские народные мастерицы, которые занимались изготовлением художественных тканей и ковров, ставили перед собой основной целью сохранения украинской национальной идентичности, традиционной народной культуры и языка, популяризацию украинской истории, передачу новым поколениям украинских народных производственных традиций. Своей работой народные мастерицы-ткачихи и ковроделы убедительно доказывали, что украинская нация богата многовековым культурным наследием, самобытными традициями производства разных видов тканей и ковров, которые были сформированы на основе профессионального искусства мирового значения.

Ключевые слова: Украина, украинская национальная идентичность, этнокультурная трансформация, женские промыслы и ремесла, ткачество, ковроделие, народная производственная культура.

The article is devoted to research of the history of formation and development female weaver's and crafts of carpet-makers in Ukraine in the second half of XIX – at the beginning of the XX century. It is noted that a phenomenon of Ukraine which gave to European civilization such number of national crafts and crafts advanced in a qualitative sense including female crafts of art fabrics and carpets production is explained first of all by rich production ethno-cultural traditions of Ukrainian people. During the period which is studied Ukrainian national skilled workers who were engaged in production of art fabrics and carpets, set before themselves a main objective preservations of Ukrainian national identity, traditional national culture and language, promoting of Ukrainian history, transfer of Ukrainian national production traditions to the next generation. The work national skilled workers weavers and carpet-makers convincingly proved that Ukrainian nation has centuries-old cultural heritage, original tradition of production of different types of fabrics and carpets which was created on the basis of professional art of the world value. Therefore, for Ukraine of the second half of XIX – at the beginning of the XX century was characteristic process of ideas of national revival realization, which also was carried out with the help of ethno-cultural transformation of female weaver's and crafts of carpet-makers.

Keywords: Ukraine, Ukrainian national identity, ethno-cultural transformation, female crafts, weaving, carpet-maker, national production culture.

Постановка проблеми. Дослідження історії становлення та розвитку жіночих ткацьких і килимарських промислів в Україні протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. є сьогодні доволі актуальною темою української історичної науки й представляє значний науковий, а також практичний інтерес. Дослідження жіночих художніх текстильних промислів України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. є необхідним для сучасної практичної діяльності у справі виявлення та збереження народних трудових навичок і етнонаціональних традицій, подальшого використання їх для відродження в Україні різноманітних традиційних і перспективних народних промислів. Наукове вивчення розвитку ткацьких і килимарських промислів українського жіноцтва у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. дозволяє нам значно збагатити не лише історію України, але й такі галузі вітчизняної науки, як історія народного мистецтва, культурологія, етнологія, історична регіоналістика, соціальна педагогіка тощо. Історичне дослідження виконане в інституті перепідготовки та підвищення кваліфікації Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова відповідно до комплексної науково-дослідницької програми «Проблеми вітчизняної та світової гендерної історії», яка розробляється науковими та науково-педагогічними працівниками інституту.

Аналіз актуальних досліджень. Основними тенденціями в історіографії нашої наукової проблеми часто ставали окремі аспекти питання участі українського жіноцтва у домашньому виробництві художнього текстилю, які в різні часи розглядалися в роботах Г. Андріх [1], Є. В. Арофікіна [3], Є. В. Арсенєвої [4], В. А. Бабенко [5], В. А. Доливо-Добровольської [12], В. А. Дубовик [13], А. К. Жука [16], С. Колоса [19], С. А. Давидової, Є. М. Поговцевої, К. І. Беренсе, Є. О. Свиридерської [20] та інших дослідників. На сучасному етапі розвитку України актуальними стають питання вивчення історичного досвіду та відродження в Україні традиційної народної культури. Саме тому, наприкінці ХХ – початку ХХІ ст., у період проведення в Україні політичних реформ, соціально-економічної модернізації, національно-культурного відродження українського суспільства у вітчизняній історіографії відбулося збільшення кількості наукових робіт з історичних проблем розвитку народних художніх промислів у різних регіонах України, в тому числі з проблем розвитку малих форм виробництва художньої тканини й килимів, поглибленням раніше поставлених питань, розширенням тематики історичних досліджень. Вдалими прикладами реалізації названих тенденцій у сучасній історіографії нашої проблеми можуть служити роботи С. А. Антоновича, Р. В. Захарчук-Чугая, М. Є. Станкевича [2], С. Ю. Барсукової [6], О. О. Боряк [7], П. Ганжи [11], Н. Прилипченко [23] та інших. Автори вказаних наукових робіт підкреслювали вагомий соціально-економічний й етнокультурний набутки українських народних майстринь-текстильниць, передусім загальноукраїнського та світового значення у сфері розвитку малих форм виробництва художньої тканини й килимів. Ці набутки українських народних майстринь сьогодні стають важливим чинником державотворення та духовного відродження України, чинником позитивного впливу на подальший розвиток української цивілізації.

Мета статті полягає в комплексному дослідженні історичного розвитку жіночого ткацтва й килимарства в Україні, а також в аналізі особливостей еволюції розвитку жіночих текстильних промислів і ремесел у контексті Українського національного відродження протягом другої половини ХІХ – початку ХХ століття.

Виклад основного матеріалу. Протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. ткацькі та килимарські промисли українського жіноцтва, будучи фундаментом національної культури, перебували в прямій залежності від рівня розвитку духовної культури українського суспільства, залишалися важливою формою ідентифікації українського національного відродження, були особливим типом народної художньої творчості й містили в собі різноманітні соціокультурні, етнокультурні та художні процеси. Протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. етнічна ідентичність формувалася, насамперед, на основі ціннісних переваг, відображених у ментальності українського народу і його етнічній культурі. Специфіка українського етнокультурного простору була вплетена у форми художніх текстильних виробів українського жіноцтва, якими користувався український народ. Навколишній світ, відбитий у художніх тканинах і килимах, метафорах, порівняннях, символах – це один із чинників, що визначав універсальність і специфіку конкретної національної картини світу [9, с. 16–20].

Жіночі художні текстильні виробництва України, як важлива складова української національної культури, значною мірою розвивалися на основі народної традиційної культури, її цінностей і досягнень. На основі національних традицій і спадковості твори народних майстринь і сьогодні зберігають зв'язок із природою, історією та моральними цінностями українського етносу. Українське культурно-національне відродження базувалося на народній мовно-культурній основі та на здобутках народного декоративно-прикладного мистецтва. Ткацькі й килимарські промисли українського жіноцтва були невід'ємною складовою цього національно-культурного комплексу, поставали своєрідною сукупністю способів і результатів діяльності традиційного українського суспільства, наслідком його багатовікової адаптації до природного середовища [12, с. 99–111].

У цілому в процесі історичного розвитку жіночих художніх текстильних виробництв протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. можна виділити два етапи. Перший етап, який охоплював період із середини ХІХ – до початку ХХ ст., характеризувався динамічним зростанням в Україні малих текстильних підприємств, що було викликано інтеграцією традиційних українських текстильних виробництв у загальноросійський та європейський соціально-

економічний і соціокультурний простір. Сукупність чинників сприяла розвитку в Україні кустарного виробництва тканин і килимів, що задовольняло більшість потреб населення у текстильних виробках. У середовищі українських кустарів-текстильників відбувалося зародження нових соціальних типів дрібнотоварних виробників, що вели господарство найманою працею з використанням удосконалених ткацьких верстатів, інструментів і технологій [19, с. 222–230].

На другому етапі розвитку жіночих ткацьких і килимарських промислів, який тривав в Україні з початку ХХ ст. до 1917 року, традиційні кустарні виробництва тканин і килимів остаточно інтегрувалися в загальноєвропейську соціально-економічну та соціокультурну структуру. Вони залишилися українськими за змістом і формою та ставали європейськими за функціональним призначенням. На другому етапі внутрішня еволюція жіночих ткацьких і килимарських промислів зумовлювалася зростаючою увагою українського суспільства до процесів національного відродження. Організація в Україні губернських кустарних комітетів сприяла зміцненню зв'язків між українськими громадами, між українськими кустарними осередками й українськими кооперативними спілками, а кустарне виробництво одержало фінансову підтримку [15, с. 31–34].

На всіх етапах свого історичного розвитку жіночі ткацькі й килимарські промисли завжди відігравали суттєву роль не лише в соціально-економічному, суспільно-політичному й етнокультурному житті України, а й у національному відродженні України, залишалися важливим його ідентифікатором. Дослідження розвитку жіночих промислів в умовах української культурної модернізації другої половини ХІХ – початку ХХ ст., вивчення цінного досвіду життя та діяльності українських народних майстринь-ткачих і килимарок в імперську добу, збереження ними духовності й розвитку національної ідентичності, вагомих культурних здобутків загальноросійського та світового значення сьогодні також стає важливим чинником державотворення й духовного відродження України, чинником позитивного впливу на розвиток соціально-економічної сфери, української декоративно-прикладної творчості, сприяє розбудові національно-культурного життя [26, с. 291–293].

Динаміка становлення й розвитку українського етносу в умовах Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. свідчила про високу ступінь адаптивності українців до складних соціально-політичних і соціально-економічних умов індустріальної епохи, а також про їх високий етнокультурний потенціал у контексті українського національного відродження. Етнокультурні підстави формування української ідентичності конституювалися через взаємозалежність української народної виробничої культури й менталітету, що відбивало взаємозв'язок зовнішнього й внутрішнього в єдиному процесі життєдіяльності українського етносу. В другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. цілісність традиційного соціально-економічного та культурного простору українського етносу характеризувалися диференціацією на рівні етнічно маркірованих предметів, насамперед об'єктивованих форм народної культури, а також інтеграцією на рівні універсальних світоглядних категорій, що формують картину світу етносу. Відбиваючи найбільш загальні способи опису світу, моделюючи етнокультурний простір, етнічні ідентифікатори забезпечували цілісність цього простору, знаходячи кожному компонентові народної культури, зокрема жіночому ткацтву та килимарству, відповідність у ментальній картині світу в цілому. Серед таких етнічних ідентифікаторів особливе місце також посідали народні звичаї, обряди та прикмети, які були пов'язані з жіночим ткацтвом і килимарством [10, с. 98].

У Наддніпрянській Україні пореформеного часу основні елементи української етнічної культури, в тому числі традиційні промисли та ремесла українського жіноцтва, визначали специфіку й особливий спосіб життя українського населення, його менталітет і систему цінностей, що була важливою формою українського національного відродження [8, с. 21–27]. Українські жінки, які були зайняті в галузі виробництва художніх тканин і килимів, часто практичною діяльністю доводили свій патріотизм і любов до своєї батьківщини – України. Вони брали енергійну участь у процесі українського національного відродження, в популяризації української культури й мови, у формуванні етнокультурної та етносоціальної інфраструктури в багатьох кустарних осередках України. Народні майстрині, зокрема й ткачихи та килимарки, часто виступали в ролі постійних попечителів громадських закладів, здійснювали добродійні акції, влаштовували школи та спеціальні притулки для малозабезпечених верств населення. Подібна

діяльність народних майстринь була дуже ваговою та доречною, бо вона не просто збільшувала реальні можливості, але й дуже часто створювала єдині умови для задоволення культурних і соціальних потреб українського населення, що значно сприяло розвитку українського національного відродження [22, с. 21–22].

Ткацтво й килимарство стали не лише улюбленим і необхідним заняттям жінок майже в кожній українській родині, а й об'єктом для міфологізації. Традиційні форми міфологізації багатьох українських жіночих промислів і ремесел в Україні зберігалися майже до середини ХХ ст. Вироблена в процесі історичного розвитку жіночого ткацтва та килимарства система цінностей української етнічної культури була орієнтована на людину та її самовизначення у світі, базовою підставою етнічної самоідентифікації особистості. Етнічна культура захищала українських народних майстринь від невизначеності їх буття, структурувала навколишній світ і формувала етнокультурну модель поведінки, сприяючи знаходженню свого місця в боротьбі за українське національне відродження. З іншого боку, здобутки ткачих і килимарок, їхні образи й форми промислової діяльності завжди були тісно пов'язані з міфологією, фольклором, обрядовістю, релігією, світосприйняттям і світорозумінням українського суспільства на різних етапах його розвитку [19, с. 222–230]. У пореформеній період усі процеси, які були пов'язані з прядінням, ткацтвом, килимарством та іншими текстильними промислами, вважалися священним дійством і обов'язково міфологізувалися українським населенням [18, с. 81–90].

Протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. традиційна українська культура та етнічна ідентичність існувала в різних формах – у художніх промислах, ремеслах, фольклорі тощо. Вона виявлялася в архітектурному й декоративному оздобленні селянського житла, святковому й весільному костюмі, начинні та була нерозривно пов'язана зі специфікою сільського життя. При цьому відображення у фольклорі константних соціальних та етнокультурних процесів, що повторювались у різних ситуаціях, а також основних процесів народних текстильних промислів за наявності стійкого ціннісного ядра мали першорядне значення для процесу формування етнічної ідентичності населення України. Так, чимало народних повір'їв і прикмет, які збереглися й до нашого часу, засвідчені в етнографічному матеріалі другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Зокрема, жінки пряли і ткали художню тканину в основному з понеділка до четверга, а в четвер увечері виносили прядки з хати, бо в п'ятницю не можна було займатися прядінням і ткацтвом. У п'ятницю жінки зазвичай шили, вишивали чи виконували якусь іншу роботу, а в суботу відпочивали [3, с. 42–45]. У неділю ввечері жінки заносили прядки в хату й з понеділка по четвер знову пряли та ткали [14, с. 21–29].

Найважливішим завданням сучасності є збереження українцями етнокультурної ідентичності, духовне оздоровлення суспільства. Унікальним ресурсом у вирішенні цього завдання є вивчення історичного досвіду традиційних народних промислів Слобідської України, передусім народних текстильних промислів. Вони є важливою складовою етнічної культури, що містять національну ідею та зміст, символічні системи, моральні норми, соціально-історичні категорії, що сприяють соціокультурній орієнтації та забезпечують консолідацію і стійкість українського суспільства, допомагають відновленню культурної наступності. Протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. в Україні жодне свято не обходилося без святкового одягу, вишитих рушників, хусток, які були створені народними майстрами. На багатьох святах співалися пісні про важку долю жінок, які пряли й ткали темними ночами, щоб заробити гроші. На сватання дівчина подавала своєму нареченому рушники, виткані й вишиті власноруч. Під час заручин молода перев'язувала старостів рушниками, а всіх присутніх обдаровувала хустками, полотном або сорочками. На весіллі молодих садили на покуті на спеціально витканий багато прикрашений килим. На весіллі ікони й хліб, яким зустрічали молодих, підносили на вишитому особисто молодницею рушнику. При благословенні молоді також ставали на весільний рушник у церкві, під час вінчання батюшка зв'язував руки молодих знов-таки рушником. Молоді ставали на рушник і під час весільного обряду [17, с. 68–73].

Молода повинна була мати скриню з полотном, яке сама наткала. Забезпечення чоловіка й інших членів родини білизною покладалося на дружину. Наречений приносив у дім із рідної сім'ї 2-3 сорочки. Після заручин наречена готувала для майбутнього чоловіка білизну, і часто вже на

весілля жених був одягнений у сорочку, що її власноруч виготовила молода. Коли народжувалася дитина, на новосілля дарували не вишитий шматок полотна. Рушники, що зазвичай використовувалися в українських селах під час обрядів, були зроблені жінками з полотна найвищого гатунку. Для побутових же потреб використовували полотно нижчого сорту. Для сватання, весілля, народження дитини використовували рушники, вишиті яскравими кольорами, а для похорону переважав чорний колір, що навіював сум [13, с. 1–2].

Другу половину XIX – початок XX ст. можна вважати класичним періодом розвитку народного мистецтва, коли воно мало сталий національний характер, а його досконалість була загальноновизною. До того часу представники вищих прошарків, що виховувалися на спадщині академічного європейського мистецтва, часто вбачали в селянській народній культурі екзотику та риси архаїзму. До середини XIX ст. вони вже визнавали високий рівень українських народних художніх промислів. Одними з основних творців українських етнонаціональних духовних цінностей від давнини й до початку XX ст., носіями національної своєрідності залишалися українські кустарі та ремісники. Особливо чітко це ставало помітним у другій половині XIX – на початку XX ст., коли на початку індустріальної епохи основою етнокультурної своєрідності та етнонаціональної ідентичності в українському суспільстві часто виступали народні майстрині, в тому числі ткачихи й килимарки. Вони не лише продукували на основі засвоєних традицій нові етнокультурні цінності, але й надавали легітимності всій українській національній спільноті [21, с. 119–122].

У Російській імперії традиційна народна культура стала об'єктивним легальним чинником протидії асиміляторській політиці царизму і, поряд із цим, своєрідним засобом передачі етнокультурної інформації, збереження українством своєї історичної пам'яті, своєї етнічної окремішності. В умовах масової русифікації, відходу від українського культурного життя значної частини українського дворянства та денаціоналізації політичної еліти саме українські народні майстрині – ткачихи та килимарки були впродовж другої половини XIX – початку XX ст. органічними носіями традиційної народної культури, що існувала в їх світобаченні, віруваннях і обрядах, в побуті, одязі, трудовій діяльності. В Україні саме українські кустарі та ремісники впливали на розвиток української етнічної культури не лише творенням і збереженням музичної, пісенної творчості, поетичних фольклорних творів, але й розвитком традиційних українських промислів, зокрема виробництвом художньої тканини та килимів [24, с. 211–219].

Українські жінки, які були зайняті в галузі виробництва художніх текстильних виробів, значно сприяли національному самоусвідомленню, забезпечували поширення традицій української народної культури. Своєю великою роллю в духовному й політичному житті суспільства народні майстрині викликали симпатію, притягували погляди передової, національно свідомої частини української інтелігенції, яка розгортала процес національно-культурного відродження України. Вони доводили, що українські кустарі та ремісники використовують традиційні мотиви національно-патріотичного характеру, поєднують звичаєво-обрядову й матеріальну культуру. Ставало зрозумілим, що завдяки безперервному функціонуванню традицій різноманітних галузей народної культури українське народне середовище спромоглося зберегти свою етнічну окремішність, що створювало об'єктивні передумови для збереження й формування етнічної своєрідності українського народу, його культури. За умов підневільного буття українського народу традиційні жіночі ткацтво й килимарство стали способом протидії асиміляторській політиці чужих політичних режимів, своєрідним засобом етнокультурних контактів і передачі етнокультурної інформації [25, с. 387–400].

У цілому, протягом другої половини XIX – початку XX ст., текстильні промисли українського жіноцтва, незважаючи на розвиток машинного текстильного виробництва, не втрачало свого значення в етнокультурному просторі України. Упродовж цього періоду жіночі текстильні виробництва – як суттєвий компонент української народної економіки та культури – розвивалося в гранично сприятливих умовах ринкової трансформації всієї Наддніпрянської України. В умовах українського національного відродження традиції української текстильної школи справляли величезний вплив на характер формування стильових особливостей світового текстильного виробництва [5, с. 371–372]. Можна констатувати, що для України другої половини XIX – початку

XX ст. був характерний процес реалізації ідей національного відродження. За цих умов народні майстрині України, які займалися виробництвом художніх тканин і килимів, ставили перед собою основною метою збереження української національної ідентичності, традиційної народної культури та мови, популяризація української історії, передачу дітям українських народних виробничих традицій тощо.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Аналіз фактичного матеріалу, представленого в статті, дозволяє зробити висновок про те, що феноменальність України, яка дала європейській цивілізації таку кількість високорозвинених у якісному відношенні народних промислів і ремесел, в тому числі й жіночих промислів з виробництва художніх тканин і килимів, пояснюється передусім багатими виробничими етнокультурними традиціями українського народу. Жіночі ткацькі й килимарські виробництва другої половини XIX – початку XX ст. можна розглядати як модель багатоваріантної української культури, а збереження й розвиток цих промислів – як спосіб відродження української культурної ідентичності в умовах національного відродження другої половини XIX – початку XX ст. У цей період українські народні майстрині, які займалися виробництвом художніх тканин і килимів, ставили перед собою за основну мету збереження української національної ідентичності, традиційної народної культури й мови, популяризації української історії, передачу наступним поколінням українських народних виробничих традицій. Своєю працею народні майстрині – ткачихи та килимарки – переконливо доводили, що українці мають багатовікову культурну спадщину, самобутню традиційну культуру виробництва різних видів художнього текстилю, яка була сформована на основі професійного мистецтва світового значення. Можна також констатувати, що для України другої половини XIX – початку XX ст. був характерний процес реалізації ідей національного відродження, який також здійснювався шляхом розвитку етнокультурної трансформації жіночих ткацьких і килимарських промислів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андріх Г. Хатня ткачиха / Г. Андріх. – Харків: Державне видавництво України, 1930. – 96 с.
2. Антонович С. А. Декоративно-прикладне мистецтво / С. А. Антонович, Р. В. Захарчук-Чугай, М. Є. Станкевич. – Львів: Світ, 1992. – 271 с.
3. Арофікін Є. В. Українська народна тканина / Є. В. Арофікін // Народна творчість та етнографія. – 1983. – № 4. – С. 42–45.
4. Арсеньєва Е. В. Узорные ткани / Е. В. Арсеньєва // Русское декоративное искусство. – М.: Искусство, 1965. – Т. 3. – С. 267–283.
5. Бабенко В. А. Коцарство в Харьковской губернии / В. А. Бабенко // Труды двенадцатого археологического съезда в Харькове, 1902. – М.: Тип. В. И. Воронцова, 1905. – Т. 3. – С. 371–372.
6. Барсукова С. Ю. Женское предпринимательство: специфика и перспективы / С. Ю. Барсукова // Социс. – 1999. – № 9. – С. 75.
7. Боряк О. Народне ткацтво / Олена Боряк // Пам'ятки України: Історія та культура. – 1998. – № 3-4. – С. 103–109.
8. Воронежская сельскохозяйственная и кустарно-промышленная выставка // Правительственный вестник. – 1912. – 16 дек. – С. 21–27.
9. Всероссийские кустарные выставки // Вестник кустарной промышленности. Ежемесячный журнал, издаваемый постоянным бюро Всероссийских съездов деятелей по кустарной промышленности. – Петроград: Тип “Энергия”. – 1916. – № 15. – С. 16–20.
10. Вторая всероссийская кустарная выставка 1913 г. – СПб.: Изд-во ГУЗ и З, 1913. – 255 с.
11. Ганжа П. Таємниці українського рукомесла / П. Ганжа. – Київ: Мистецтво, 1996. – 190 с.
12. Доливо-Добровольская В. А. Кустарное ткачество на всероссийской нижегородской выставке / В. А. Доливо-Добровольская // Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. – СПб.: Тип. В. Кирибаума, 1897. – Т. 4. – С. 99–111.
13. Дубовик В. А. Кустарное ткачество Курской губернии / В. А. Дубовик // Крестьянское дело. – 1910. – № 10. – 1 апр. – С. 1–2.
14. Ежегодник Главного Управления Землеустройства и Земледелия по Департаменту Земледелия. 1915. – Пг.: Тип. В. Кирибаума, 1915. – 717 с.
15. Ежегодник кустарной промышленности. 1912 год / Под ред. Е. Д. Максимова. – СПб.: Тип. «Энергия», 1912. – Т. 1. – Вып. 1. – 224 с.
16. Жук А. К. Українські народні килими (XVII – поч. XX ст.) / А. К. Жук. – К.: Наук. думка, 1966. – 151 с.
17. Журнал Совецания о нуждах кустарного ковродельного промысла. – СПб.: Тип. В. Кирибаума, 1905. – 76 с.
18. Журнал Совецания о нуждах кустарной промышленности. – СПб.: Тип В. Кирибаума, 1911. – 90 с.

19. Колос С. Українська тканина / С. Колос // Червоний шлях. Громадсько-політичний і літературно-науковий журнал. – 1928. – № 5-6. – С. 222–230.
20. Кустарная промышленность России. Женские промыслы в очерках С. А. Давыдовой, Е. Н. Поговцевой, К. И. Беренсе и Е. О. Свиридерской / [авторы текста С. А. Давыдова, Е. Н. Полоцкая, К. И. Беренс, Е. О. Свиридерская]. – СПб.: Изд. отделом СЭ и СС, тип. «Якорь», 1913. – 440 с.
21. Обзор деятельности земств по кустарной промышленности. – Пг.: Тип. В. Кирибаума, 1916. – Ч. 3. – 315 с.
22. Положение ковроткацкого промысла в России // Кустарь. – 1908. – № 2. – С. 21–24.
23. Прилипченко Н. Особливості розвитку народних художніх текстильних виробництв у Харківській губернії: друга половина XIX – початок XX ст. / Н. Прилипченко // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – К.: Міленіум, 2013. – № 2. – С. 86–90.
24. Текущая статистика кустарных промыслов за 1898/1899 сельскохозяйственный год. – СПб.: Тип. В. Кирибаума, 1899. – 251 с.
25. Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. – СПб.: Тип. В. Кирибаума, 1885. – Т. 13. – 397, 433 с.
26. Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. – СПб.: Тип. В. Кирибаума, 1887. – Т. 16. – 605, 100, 251 с.